

Article

The Concept of Man in the Teachings of Yassawi: An Ethical and Philosophical Analysis

Nurperzent Kypshakbayev * , Sayan Shylmambetov

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

*Corresponding author's email: nurperzent.kypshakbayev@ayu.edu.kz

Abstract

This article examines the concept of the human being, central to the Sufi legacy of Akhmed Yassawi, from both ethical and philosophical perspectives. Yassawi's worldview played a significant role not only in the context of Islamic mysticism but also in the cultural and philosophical development of the Turkic peoples of Central Asia. The study first analyzes how the concept of the human being is reflected in Yassawi's hikmats and how it is based on moral values. It then explores fundamental themes such as the existential dimension of human existence, self-development, the pursuit of transcendental truth, and the process of achieving moral perfection, all viewed through the prism of philosophical categories. The article demonstrates that Yassawi defines the human being as a “moral subject”, and his worldview demonstrates the inseparable unity of ethics and ontology. Furthermore, a comparison of Yassawi's concept of the human being with the views of other thinkers in Islamic philosophy and the Sufi tradition reveals the uniqueness of his approach. The conclusion notes that Yassawi's conception of man has the potential to contribute to contemporary philosophical and social debates. In this regard, the study opens opportunities for a relevant interpretation of Yassawi's ethical and philosophical ideas, offering both historical and theoretical analysis.

Keywords: Akhmed Yassawi; concept of man; Sufism; ethics; Islam.

Received: 23 June 2026

Revised: 16 August 2026

Accepted: 04 September 2026

Copyright: © 2026 by the authors.

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the [Creative Commons](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

[Attribution \(CC BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) license.

Ясауи іліміндегі адам концепциясы: этикалық-философиялық талдау

Аңдатпа

Бұл мақала Ахмет Ясауидің сопылық мұрасында елеулі орын алатын адам концепциясы этикалық және философиялық тұрғыдан қарастырылады. Ясауидің дүниетаным жүйесі ислам сопылығы контекстінде ғана емес, Орталық Азиядағы түркі халықтарының мәдени-философиялық дамуында да маңызды рөл атқарды. Бұл зерттеу ең алдымен адам ұғымының Ясауи хикметтерінде қалай бейнеленгенін және оның адамгершілік құндылықтарға негізделгенін зерттейді. Одан кейін адамзаттың экзистенциалдық өлшемі, өзін-өзі тәрбиелеу, трансценденттік шындыққа ұмтылу және адамгершілік кемелдікке жету процесі секілді іргелі тақырыптар философиялық категориялар тұрғысынан қарастырылады. Мақалада Ясауидің адамды «адамгершілік субъекті» деп анықтағаны, оның дүниетанымында этика мен онтология ажырамас тұтастықты құрайтыны көрсетілген. Сондай-ақ, Ясауидің адам туралы тұжырымдамасын ислам философиясы мен сопылық дәстүрдегі басқа ойшылдармен салыстырмалы түрде қарастыру оның ерекше көзқарасын айқындайды. Ясауидің адам туралы түсінігінің қазіргі философиялық және әлеуметтік мәселелерді шешуге ықпал ету әлеуеті қарастырылған. Бұл тұрғыдан зерттеу Ясауидің этикалық-философиялық ой-пікірін заман талабына сай түсіндіруге жол ашып, тарихи әрі теориялық талдауды ұсынады.

Түйін сөздер: Ахмет Ясауи; адам концепциясы; сопылық; этика; ислам.

Концепция человека в учении Ясави: этико-философский анализ

Аннотация

В данной статье рассматривается концепция человека, занимающее центральное место в суфийском наследии Ахмеда Ясави, в этическом и философском аспектах. Мировоззренческая система Ясави сыграла значительную роль не только в контексте исламского мистицизма, но и в культурно-философском развитии тюркских народов Центральной Азии. В исследовании, прежде всего, анализируется, каким образом категория человека отражена в хикметах Ясави и каким образом она основана на нравственных ценностях. Далее освещаются такие фундаментальные темы, как экзистенциальное измерение человеческого бытия, самовоспитание, стремление к трансцендентной истине и процесс достижения нравственного совершенства, рассматриваемые через призму философских категорий. В статье показано, что Ясави определяет человека как «нравственный субъект», а его мировоззрение демонстрирует неразрывное единство этики и онтологии. Кроме того, сопоставление концепции человека у Ясави с воззрениями других мыслителей исламской философии и суфийской традиции позволяет выявить уникальность его подхода. В заключении отмечается, что представление Ясави о человеке обладает потенциалом, способным внести вклад в современные философские и социальные дискуссии. В этом плане исследование открывает возможности для актуальной интерпретации этико-философских идей Ясави, предлагая как исторический, так и теоретический анализ.

Ключевые слова: Ахмед Ясави; концепция человека; суфизм; этика; ислам.

Кіріспе

Ахмет Ясауи XII ғасырда Орталық Азияда қалыптасқан сопылық дүниетанымның маңызды өкілдерінің бірі болып саналады. Оның ғылыми-рухани мұрасы тек ислам сопылығы аясында ғана емес, сонымен бірге түркі-ислам мәдениетінің философиялық және моральдық негіздерінің қалыптасуында да шешуші рөл атқарды. Ясауидің ең танымал әрі маңызды еңбегі саналатын «Диуани хикмет» адамның болмыстық ұстанымын, адамгершілік жауапкершіліктерін және рухани жетілу процесін қарастыратындықтан, діни және философиялық ойлардың тарихына үлес қосатын іргелі дереккөз болып табылады. Бүгінгі таңда Ясауидің адам туралы түсінігін зерттеу тарихи қызығушылықпен шектелмей, қазіргі этикалық-философиялық пікірталастар үшін де өте маңызды. Қазіргі заманда тұлғаның мән іздеуі, адамгершілік құндылықтардың өзгеруі, адамзаттың рухани қырын қайта ашу секілді мәселелер Ясауи ілімінде жаңғырық тудыруда. Бұл тұрғыдан Ясауи дүниетанымындағы адам концепциясы жеке тұлғаның рухани дамуын философиялық категориялар аясында түсіндіре отырып, этика мен онтологияны біріктіретін тұтас көзқарасты ұсынады. Ахмет Ясауи дүниетанымы туралы зерттеулер негізінен үш негізгі платформа төңірегінде топтастырылған: тарихи контекст, сопылық ілім және философиялық-этикалық көзқарастар. Бірінші топтағы зерттеулерде Ясауи дәуіріндегі қоғамдық-саяси жағдайлар, оның сопылық ортасы, Орталық Азиядағы исламдану үдерісіне ықпалы қарастырылады. Екінші топтағы зерттеулер «Диуани хикмет» тақырыбына көбірек назар аударып, Ясауи іліміндегі діни, ахлақтық, мистикалық тақырыптарды түсіндіруді мақсат етеді. Мұнда өзін-өзі тәрбиелеу, мағрифат сапары, иләһи махаббатқа ұмтылу, әлеуметтік жауапкершілік секілді мәселелерге баса назар аударылады. Ясауи хикметтерінде адамның ішкі дамуына да, олардың қоғам алдындағы міндеттеріне де баса мән беру оның ілімінің этикалық өлшемін көрсетеді. Үшінші топ Ясауи дүниетанымының философиялық түсіндірмесін қамтиды. Бұл саладағы зерттеулер адам түсінігін этикалық, онтологиялық және гносеологиялық категориялар аясында қарастырып, Ясауидің ислам философиясы дәстүріндегі ерекше ұстанымын ашады. Сонымен қатар, бұл саладағы әдебиеттердің әлі де шектеулі екені, атап айтқанда, адамгершілік ұғымының жүйелі философиялық тұрғыдан жеткілікті зерттелмегені байқалады.

Бұл зерттеу жарияланған әдебиеттердегі зерттеу олқылығын толықтыруды көздейді. Мақаламызда Ясауидің адам туралы түсінігі этикалық-философиялық тұрғыдан жан-жақты талданып, оның адамды «адамгершілік субъектісі» ретінде негізге алып, этика мен онтологияны бір-бірінен ажырамас тұтастық ретінде құрылғанын көрсетеді. Сонымен қатар, Ясауидің бірегей көзқарасын қазіргі заманғы философиялық және әлеуметтік пікірталастарға үлес қосу мүмкіндігіне ие болған феномен ретінде қарастырылады. Осылайша, зерттеу Ясауидің дүниетанымын тарихи-теориялық деңгейде заманауи түсіндіруге ықпал етеді.

Материалдар мен әдістер

Мақала сапалы зерттеу әдістерін қолдана отырып, Ахмет Ясауидің адам концепциясын этикалық және философиялық контексте зерттейді. «Диуани-хикмет» зерттеудің бастапқы көзін құрап, «адам», «ахлақ», «нәпсі тәрбиесі» мен «кемелдікке жету» секілді ұғымдар герменевтикалық түсіндіру арқылы талданады. Бұл тәсіл Ясауидің символдық тілі мен сопылық терминологиясын сөзбе-сөз және метафизикалық тұрғыдан қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен бірге, зерттеу XII ғасырдағы Орталық Азияның әлеуметтік-мәдени және діни контекстіндегі Ясауидің адам туралы түсінігін зерттеу үшін тарихи-аналитикалық әдістерді пайдаланады. Осылайша, бұл оның дүниетанымының жеке руханиятпен шектеліп қалмай, әлеуметтік өмірге бағыт-бағдар көрсететін этикалық парадигманы ұсынатынын көрсетеді. Салыстырмалы талдау әдісі арқылы Ясауидің адам концепциясы Фараби, Ибн Сина, Ғазали, Ибн Араби секілді ойшылдардың көзқарастарымен салыстырылады. Бұл салыстыру Ясауидің ерекше аспектілерін және оның ислам дүниетаным тарихындағы орнын көрсетеді.

Нәтижелер және талқылау

Ахмет Ясауи тұлғасы және оның хикметтерінің рухани-мәдени маңызы

«Пир-и Түркістан» немесе «Хазрет Сұлтан» деген аттармен белгілі Ахмет Ясауи 1093 жылы дүниеге келіп, 1166 жылы қайтыс болған, «Пақырнама» трактатында айтылғандай 73 жыл өмір сүрген. Оның ықпалы бүкіл Түркістан өлкесіне тарап, көптеген шәкірттер тәрбиелеген. Оның тегі Әлиге барып тіреліп, Қызырмен кездескені айтылады. Ясауи тариқаты ішінде Жүсіп Хамаданидің дәрежесіне көтеріліп, орнын Абдулхалық Ғыждуаниге қалдырған. Ғұламаның ең танымал еңбегі – хикметтер жинағы (Bice, 2019, p. 12). Ясауидің хикметтері ислам теологиясы мен сопылық іліммен шектеліп қалмай, сол кезеңдегі қоғамдық тәртіпті, егіншілік, кәсіпшілік пен қолөнерді қарастырады. Оның хикметтері терең мағыналы болғандықтан, әр замандағы оқырман өзінше терең мағынада түсініп алады (Hakkulov, 1995, pp. 13–14). Ахмет Ясауи өз хикметтерінде мұсылмандардың даналық сөздерін исламның кең төзімділігі аясында қарастырып, оларға қысқа хикметтер арқылы исламның толеранттылығы аясында қалай өмір сүру керектігін баяндаған. Бұл тұрғыдан хикметтер – өмірдің мәні, тынысы. Өзін осы тұрғыда қарастырғанда, жүрегі ауырмағандардан, өзімшілдерден, дүниенің соңында жүрген азғындардан қашатын адам ретінде сипаттайды (Yesevi, 2015, p. 63). Хикметтерінде адамды негізге алып, оны жақсылық-жамандық дуализмі аясында түсіндіруге ұмтылған Ахмет Ясауи өз замандастары мен бізге ислам ақидасы мен ахлағының талаптарын үйрету арқылы мұра қалдырғысы келді. Осы еңбегімен ол түркілерде ислам дініне деген сүйіспеншілікті оятып, Орталық Азияда оның ықпалын арттыруды мақсат етті (Temirbayeva et al., 2026). Өзінің хикметінде осы тұрғыда түркі тілінде сөйлегенін де баяндаған болатын (Dalkılıç, 2016, pp. 239–240).

Ахмет Ясауидің антропологиялық ілімі және оның сопылық-философиялық негіздері

Ахмет Ясауи – тақуалықтың ең жоғары, кемел түрік жүзеге асырған, түркілік сопылық дәстүрдің рухани жетекшісі. Ол ортағасырлық түркі дүниесінің философиялық ойында адам болмысы мен оның өмірлік мәнін исламдық қағидаттармен ұштастыра білген сопылардың сұлтаны саналады (Sarsenbekov, 2021, p. 45). Қожа Ахмет Ясауидің адам жөніндегі көзқарастарын ислам өркениетінің ұлы ойшылдары – әл-Фараби, Ибн Сина, әл-Ғазали және Ибн Араби сынды тұлғалардың идеяларымен салыстыра отырып қарастырғанда, оның антропологиялық концепциясының ислам дүниетанымындағы өзіндік орны айқындалады. Әл-Фараби адам болмысын әлеуметтік, ақыл-парасаттық және моральдық тұрғыдан сипаттап, «Қайырымды қала» (әл-Мәдинат әл-фадила) еңбегінде кемел адам идеясының негізін қалағаны белгілі. Ол үшін адам табиғатынан қоғам мүшесі және оның бақытқа жетуі қоғамдық әділет пен ақылға негізделген қоғам мүшесі және оның бақытқа жетуі қоғамдық әділет пен ақылға негізделген ізгілікке тәуелді. Ясауи көзқарасында да қоғамға қызмет ету, хикмет айту арқылы халықты имандылыққа шақыру маңызды орын алады. Дегенмен, Ясауи кемел адамды қоғамдық идеалдан гөрі рухани-практикалық тұрғыдан қарастырып, нәпсімен күресті басты шарт ретінде қояды.

Ахмет Ясауи хикметтерінің мәндік өзегі мен философиялық тұғыры – адам болмысы. Ясауи ілімі бойынша, адам «кемелдікке» жету үшін білімге ұмтылуы тиіс, ал бұл білімнің қайнар көзі – хикмет болып табылады. Хикметтерде адам жаратылысы Жаратушының ұлылығы мен көркемдігін паш ететін, ең кемел түрде жаратылған болмыс ретінде сипатталады. Алланы танудың сыры мен хикметі – адамның өз болмысында, рухани тереңінде екені айқындалады. Ясауи түсінігінде адам – кіші ғарыш (микрокосм), ал бүкіл болмыс пен әлем – ұлы ғарыш (макркосм), яғни Алланың аяттары мен белгілерінің көрінісі. Адам рух әлемінде Алламен жасасқан сұқбат пен антқа адал қалып, зікір арқылы бұл сертті жадында ұстап отырады. Ясауи іліміндегі зікір, уажд, сәма сынды рухани тәжірибелер – Жаратушымен болған мәңгілік антты ұмытпауға бағытталған амалдар. Ахмет Ясауи сопылық дүниетанымының осы

теориялық қағидаларын көне түркілердің рухани және философиялық түсініктері негізінде қайта жаңғыртып, өзіндік бірегей жүйеге айналдырған (Beisetayev, 2020, p. 101).

Ясауи Тәңір – Әлем – Адам түсінігі аясында адамның орнын айқындауға ұмтылады. Исламның болмыс туралы ілімінде Жаратушы, әлем және адамның Жаратушымен байланысы мен оның қырлары түсіндіріледі. Ғаламның тұтас құрылымында адам – соның бір бөлігі, алайда ерекше жауапкершілік жүктелген болмыс. Бұл болмыс әлемінде басты назар аударатын мәселе – адамның Құдаймен орнатқан қарым-қатынасының өлшемдері. Әсіресе, бұл қарым-қатынас барысында адамның өз бойындағы шектеулі қабілеттерін танып-білуі не білмеуі, сенім мен сенімсіздік арақатынасы – назар аударарлық сипатта көрініс табады. Басқаша айтқанда, Ясауи бүкіл ғаламда адамның өзін-өзі тануына назар аударады. Ол өзінің пайымдары мен адамға қатысты түсіндірмелерінде өз дәуірінен асып түсіп, қазіргі замандағы адамның да жеке өмірінде кездесуі ықтимал рухани дағдарысына, болмыстық мән дағдарысына және өмірді мәнді ету мәселесіне назар аударатқысы келгендей.

Ясауи адамның бұл әлемдегі сапары мен оның ұзақтығы тым шектеулі екенін ескертеді. Дегенмен адам сол шектеулі уақытты толық пайдалана алмай, оны босқа рәсуа етеді. Сондықтан ол адам әлемде маңызды орынға ие болып көрінгенімен, түптеп келгенде уақыт алдында әлсіз екенін, өлімге жеңілетінін еске салады. Ясауи Жаратушының мәңгілік хикметтерін түсінуде адамның дәрменсіздігін жиі атап өтеді. Әлемді тану мен мәнін пайымдау қажет болғанымен, бұл ізденісте адам кейде жеткіліксіз қалып қояды. Кейбір сәттерде адамның мән-мағына ізденісі жойылып, ол мәңгілік шексіздік алдында өзін де, болмысының мәнін де жоғалтып алуы мүмкін. Ғұлама бұл туралы өз еңбегінің 1-хикметінде былай деген:

«Инна фәтәхнә»ні оқып мағына сүрдім,
Нұр шашты естен танып дидар көрдім,
Молдам ұрып, «ускут» деді қарап тұрдым,
Жасым төгіп шарасыздан тұрдым мен (де).
Ей надан, мағына бол деп айтты, білдім,
Одан кейін шөлдер кезіп Хақты сұр(а)дым,
Нәсіп қылды әзәзілді ұстап міндім,
Қада қалап, белін басып жаншыдым мен (де).

Зікірін тамам қылып өттім д(и)уанаға,
Хақтан өзге еш сөз айтпай бөгдеге,
Шамын іздеп шәкірт кірдім пәруанаға
Ұшқын болып, күйіп-жанып, ұштым мен (де) (Yesevî, 2011, pp. 56–58).

Ясауи Құдай – Ғалам – Адам арасындағы қарым-қатынастағы адамның орнын әріп символикасы арқылы жеткізе отырып, оның жоқтық ретінде ғаламның ішінде «Лә» болғанын, таза, шынайы өмірмен бұл «лилләһ» екенін, соңында Құдайға деген сүйіспеншілік арқылы кемелдікке жетуін «фәна филләһ» екенін айтады (Yesevî, 2015, p. 67). Бұл туралы А. Ясауи өз хикметтерінің бірінде:

Құл Қожа Ахмет нәпсі-шыңнан асты жәйлап,
Фәнә филләһ мақамына басты байлап,
Жүрек, бауырым аласұрып тасты қайнап,
Осы күймен жылап дұға қылам саған (Nurzhan, 2013, p. 14).

Қожа Ахмет Ясауи өзінің рухани хәлін, Аллаға деген толық берілуін сипаттайды. Ол нәпсісін тізгіндеп, «фәнә филләһ» – яғни, Аллада жоғалу, өзін толықтай Жаратушыға арнау

мақамына жеткенін айтады. Жүрегі мен жаны толқып, рухани күйзеліс пен сағынышқа бөленген Ясауи осы халмен Аллаға жалбарына дұға етеді. Бұл шумақ сопылықтағы рухани тазару мен толық берілудің биік деңгейін бейнелейді.

Мұнда Ясауи кемел болмыстың макрокосмосындағы адамның жоқтығына тоқталып, бұл жағымсыздықты тек адамның өзі ғана жеңе алатынын алға тартады. Бұған мынадай тұрғыдан қарауға да болады: адам бұл дүниеге келгенде мәнсіз бір нөл (лә) іспетті. Бірақ оның құнын арттырып, өмірін мазмұнға бөлейтін – қасына қосылған өзге сандар секілді ізгі амалдар мен асыл қасиеттер. Сол секілді әріпке жалғанған әріп мағына тудырғандай, адам да өз өмірін толықтыратын иман, ілім мен адамгершілік арқылы шынайы мәнге ие болады.

XII ғасырдан бүгінгі күнге дейін жалғасып келе жатқан Ясауи мәдениетінің іргетасы деп есептелетін «Диуани хикмет» кітабын жазған Ахмет Ясауидің дүниетанымында іргелі болмыс – адам. Ахмет Ясауи және оның ізбасарлары адамды тәрбиелеп, оны жетілген тұлға етіп дамытуды мақсат етті. Ясауи хикметтерінде адамның Жаратушы тарапынан жаратылған бір болмыс болғанын айтады.

Ясауи іліміндегі ахлақ, адам және кемелдік ұғымдарының философиялық негізі

Сүнниттік сопылардың барлығы дерлік құлшылық, ниет пен зікір секілді ғибадаттық амалдармен қатар, этикалық әрекеттер мен ізгі қасиеттердің де айрықша маңызды екендігін атап көрсеткен. Сопылардың «тасаууф» ұғымын этикамен байланыстыра қарастыруының басты себебі де осында. Мәселен, Әбул-Хасан ән-Нури тасаууфты тек қана ахлақ деп сипаттаса, Хасан әл-Басри оны моральдық ізгіліктер арқылы тануға болатынын алға тартады. Ал Сухраурди болса, сопылардың қасиеттерін санап келгенде оларды этикалық өлшемдердің шеңберіне енгізген. Ясауи де түркі-мұсылман дүниесінде қалыптасқан көрнекті руханият әрі ирфан иесі ретінде ахлақтық құндылықтардың мән-маңызына ерекше назар аударады. Матуридилік пен Ханафилік ілімін ирфандық таныммен ұштастырған Ясауи, кейіннен Мәулана мен Жүніс Әмре секілді сопыларда кемелдік дәрежесіне жеткен дәстүрдің негізін қалады. Осы тұрғыдан алғанда, оның ахлақтан түсінгені – «Матуридилік сенімдік қағидаттар мен өзінің қалыптастырған сопылық-ирфандық көзқарасының бірлігінен» құралған тұтас жүйе деп тұжырымдауға болады. Ахлақ мәселесіне қатысты атқарған еңбегі мен ұмтылысы моральдық қағидаларды кең ауқымда қарастырып, оны практикалық өмірге енгізу арқылы әрі адам, әрі қоғам үшін өнімді, өзара ықпалдастыққа негізделген, функционалды үрдіске айналуына септігін тигізді (Kazanç, 2016, pp. 773–774).

Белгілі болғандай, Ясауи Фараби көзқарасымен Отырарда (Фарабта) өмір сүрген ұстазы Арыстан баптың рухани жолы арқылы, Ибн Синаның көзқарасымен, оның ізбасары болған Жүсіп Хамадани арқылы таныс болды (Çınar, 2001, p. 78). Сондықтан ол Тәңір-адам қатынасын онтологиялық тұрғыдан түсіндіру үшін ислам философиясына сүйеніп, өз пікірін ұсынған. Ислам метафизикасын түсіну үшін Ибн Синаның «міндетті (ужуб) және «мүмкін» (имкан) болмыс» арасындағы айырмашылық өте маңызды. Мұнда Тәңір – міндетті, ал қалғанның бәрі шартты түрде – мүмкін болады (Maraş, 2008, p. 48).

Ибн Арабидің «кемел адам» тұжырымдамасын жаңа мазмұнмен толықтырған оның ізбасары Абд әл-Карим әл-Джилли мұсылманның рухани жетілуін үш негізгі деңгейге бөледі: біріншісі – құдайлық есімдер мен сипаттардың нақты көрініс табуы, екіншісі – жасырын сырлар мен ізгі қасиеттердің мәніне жету, үшіншісі – даналық пен хикметті тану. Ал осы үш сатының шыңы саналатын төртінші саты – «әл-кибрия», яғни тек Жаратушыға ғана тән ұлылық дәрежесі адам баласы қол жеткізе алмайтын мәртебе ретінде сипатталады (al-Jili, 2010, p. 85). Ибн Арабиден бөлек, исламдық философиялық концепциялардың қалыптасуында тұлғалық және рухани мазмұнға ие ілім иелерінің еңбектері де маңызды рөл атқарған. Мәселен, «инсан

әл-каmil» – «кемел адам» ұғымы әл-Фараби, Ибн Сина, Ибн Рушд, Ибн Баджа, Қожа Ахмет Ясауи және әл-Ғазали сынды ғұламалардың еңбектерінде өзіндік авторлық, философиялық мағынамен байытылған (Seytakhmetova, 2009, p. 126).

Хикметтерде адам Тәңірдің жаратқан ең көркем бейнедегі болмыс ретінде сипатталады. Яғни адам – Жаратушының ұлылығы мен шеберлігінің айнасы, Оның өнері мен құдіретінің көрінісі. Ясауи ілімінде теориялық («қал» – сөз) және практикалық («һәл» – іс) ұстанымдардың бірлігі ғана адамның рухани кемелденуіне алып келетін тұтас жүйе ретінде қарастырылады. Бұл ілімде Тәңірге жетудің негізгі жолы – махаббат арқылы рухани ұмтылыс. Ясауи имандылықты әл-Фараби сынды рационалдық түсіндіру шеңберінде емес, һәл ілімінің табиғатына сай – рухани тәжірибе мен ішкі һәл-күй арқылы жүзеге асыруды маңызды санайды. Оның ойынша, қоғамдағы моральдық және этикалық құндылықтардың әлсіреуі – иманның әлсіздігі мен нәпсінің үстемдік құруының көрінісі. Ал бұл рухани тепе-теңдікті қалпына келтірудің басты жолы – махаббат, яғни Аллаға деген шынайы сүйіспеншілік пен рухани ықылас (Kenjetay, 2020, p. 15). Жүректің тазалығы, нәпсіге тәуелді болмау және нәпсінің жетегіне ермеу сияқты адамдық қасиеттердің мәні – Абсолютті Хақиқатты тану мен соған ұмтылу қабілетіне негізделеді. Ал алға ұмтылудың басты қозғаушы күші – жүректегі құштарлық, яғни сүйіспеншілік. Бұл жол рухтың еркін таңдауына негізделгендіктен, тәннің оған төзе білуі қажет (İbrayev & Çetin, 2025, p. 639).

Сопылық дәстүрде «кемел адам» концепциясы ең алдымен таным (мағрифат) теориясымен байланыстырылады. Дегенмен сопылардың түсінігіндегі «кемел адам» – әл-Фарабидегі ізгі адам, Ибн Баджа мен Ибн Рушдтағы парасатты, ақыл мен ғылымның нұрына бөленген, моральдық-этикалық тұрғыдан жетілген, елінің игілі мен бақыты үшін қызмет ететін дана билеуші бейнесінен өзгеше. Сопылықтағы «кемел адам» – бұл өмірдің сыртқы мақсаттарына жетудің құралы ретінде емес, өмірінің мәні ретінде мағрифаты өзіне ғана ашылған ерекше рухани жол арқылы жүзеге асыратын тұлға (Seytakhmetova & Smagulov, 2017, p. 108).

Тәңір мен адамның өзара қатынасының қандай болуы керектігі жөніндегі талқылаулар барысында ислам философиясында «зәрури болмыс» (уәжиб-ул-ужуд) және «мүмкін болмыс» (мумкин-ул ужуд) ұғымдарына, ал кәлам ғылымында «мұтлақ (абсолютті) болмыс» пен «хадис болмыс» ұғымдарына айрықша мән берілген. Аталған мәселе Тәңір мен адамның қарым-қатынасын тек жаратылыс пен болмыстың пайда болуы төңірегінде ғана шектемей, зәрури әрі мұтлақ болмысты мүмкін және хадис болмыс тарапынан тану мәселесін өзекті еткен. Басқаша айтар болсақ, кейіннен пайда болғанның жоқтан бар еткен Болмысты танып-білуге ұмтылысы мүмкін болмыстың онтологиялық тұрғыдан жауапкершілігі ретінде қарастырылған. Осы тұрғыдан ислам философиясы мен кәлам ғылымында адамға қатысты «Құдайды өнеге ету», «адамның ахлақтық кемелдікке ұмтылуы», тіпті «Құдайға ұқсап бағуы» секілді мәселелер этикалық қағида ретінде қайта қарастырылған. Бұл тақырып сопылықта да терең талқыға салынып, жаңа қырынан қарастырылып, Тәңірді тану мен адамның рухани кемелдікке жетуі мәселелері аясында зерделенген. Сопылық дүниетанымда таухид мәселесі адамның кемелдікке жетуімен тығыз байланысты. Осы бағытта Қожа Ахмет Ясауи таухид ұғымын «инсан-ы камил» концепцияларымен жүйелеуге ұмтылған.

Қожа Ахмет Ясауи өз ілімінде барлық ақиқат сырларының адам бойында сақталғанына назар аударады. Оның ойынша, адам болмысы өздігінен пайда болмаған, ол Хақиқаттың көрінісі ретінде дүниеге келгенін алға тартады (Kenzhetay, 2010, p. 267). Осы тұрғыдан алғанда, адам – Жаратушының көрінісі болғандықтың, өзінің жағымсыз қасиеттерін тәрбиелеп, жеке болмысын Алланың болмысында жоюы қажет. Басқаша айтқанда, адамның Алланы абсолютті болмыс ретінде тануы және нәпсін тазартуы – оның Жаратушының барлығын өз болмысынан бастап, яғни өзінің тіршілігінен шығарып қабылдауы дегенді білдіреді. Ясауи

хикметтерінен адамның Алланың барлығы мен бірлігін танып-білуімен және мойындауымен қатар, одан ғибрат алып, бұл сөзді шынайы мағынада растағаны айқындалады. Осылайша, адам өзге жаратылыстардан ерекшеленіп, Жаратушыны тану қабілетімен қатар, ислам дінін қабылдау барысында өзінің онтологиялық табиғатын, яғни кемелдікке жету әлеуетін паш етеді. Сондай-ақ адамның болмыс ретіндегі орны – періштелерден кейін жаратылғандығында әрі өзге тіршілік иелерімен болмыстық ортақтыққа ие болуында жатыр.

Қорытынды

Сопылар өздерін қоршаған пенделік дүниенің былығына дүниенің кемшіліктеріне қарама-қарсы жан дүниенің пәктігін, қоғамды жайлаған рия діншілдікке Аллаһқа кіршіксіз қызмет ету мен жанқиярлық махаббаты қарсы қойды. Олар өз бойында тәубе, қанағат, сабырлық, дүниеге мастанбау, Аллаһқа үміт арту, әділеттілік, мейірімділік, жанашырлық сияқты қасиеттердің сомдалуына жол ашты. Ең бастысы, өмір мен қисапсыз ынсап берген Аллаһқа қызмет ету мен Оны сүюдің теңдессіз тәжірибесін ашып, рухани кемелділіктің даңғыл жолын көрсетті. Сопы тұлғасында сомдалған осы қасиеттер оны көпшілік халық алдында абырой мен даңққа бөледі. Аллаһқа деген шексіз және мүддесіз махаббат, Оның разылығына, мейірім, шапағатына бөленуді өмірлік мұратқа, ал өмірді Оған қызмет етудің формуласына айналдыру исламды таратудың басты құралына айналды. Олар өздерін ешқашан әулие деп атамағанымен, кейінгі ұрпақтар оларды дәл солай деп қабылдады. Сопыларға түрлі қасиеттер мен ғажайыптар таңылды. Бастапқы сопылық халық санасында өзгеріске ұшырады. Сопылар мен дәруіштер уақыт өте бұрынғы шаман-бақсыларды ығыстырып, олардың емдеу, дем салу сияқты функцияларын өз қолдарына алды. Ал кейде олардың образдары мен функциялары бір-бірімен астарласып кетті.

Авторлардың үлесі

Бірінші автор – мақала мәтінін жазу, әдебиеттерге шолу жасау, хат-хабар жүргізу, мақаланы жүктеу.

Екінші автор – мақала мәтінін жазу, техникалық рәсімдеу, мәтінді редакциялау.

Мүдделер қақтығысы

Авторлар мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Әдебиеттер тізімі

- Бейсетаев, Р. (2020). АХМЕТ ЯСАУИ ІЛІМІ: ҚАЗАҚЫ МҰСЫЛМАНДЫҚ ТҮСІНІК-ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ, ДӘСТҮР МЕН ҚҰНДЫЛЫҚТАР. *Türkoloji*, 99, 97–113. <https://izlik.org/JA87MX87CP>
- Иасауи, А. (2011). Хикметтер. (Т. Қыдыр & К. Мустафаева, Ауд.; М. Мырзахметұлы, ғылыми консультант). Қ. Тәжиев (Ред.), *Қазыналы Оңтүстік* (21 том, 1 кітап). Нұрлы Әлем.
- Кенжетай, Д. (2020). ИАСАУИ МЕН ӘЛ-ФАРАБИ МҰРАЛАРЫНДАҒЫ АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ ТҰЖЫРЫМДАР. *Аль-Фараби*, 72(4), 12–23. <https://doi.org/10.48010/2020.4/1999-5911.02>
- Нұржан, С. (Құраст.). (2013). *Қырық хикмет*. Эффект.
- Сарсенбеков, Н. (2021). АХМЕТ ЯССАУИ ХИКМЕТТЕРІНІҢ ЭКЗИСТЕНЦИАЛЫҚ СИПАТЫ. *Адам әлемі*, 90(4), 43–52. <https://doi.org/10.48010/2021.4/1999-5849.05>
- Сейтахметова, А., & Смагулов, М. (2017). Концепция «инсан аль-каmil» как модель совершенного человека и ее ценностная роль в образовательном процессе. *Адам әлемі*, 71(1), 105–113.

- Сейтахметова, Н. Л. (2009). *Философия исламского образования: история и современность*.
- al-Jili, A. al-K. (2010). «The Perfect Man in the Context of Predecessors and Followers». Chapter 60: «The Perfect Man» or Mohammed (Allah Will Bless Him and Welcomes) as the Embodiment of Fairness and Creation (translation from Arabic by O.I. Nisiforova). *RUDN Journal Of Philosophy*, (4), 82–86.
- Bice, H. (2019). *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi*. H Yayınları.
- Çınar, A. (2001). Farabi felsefesi ve Ahmed Yesevî'nin kültür kimliğine etkisi. *Millî Folklor*, 7(49), 77–80.
- Dalkılıç, B. (2016). Ahmet Yesevî'nin din dilini anlama, algılama ve yorumlama biçimi. In *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* (Vol. 1, pp. 238–246).
- Hakkulov, İ. (Ed.). (1995). *Ahmet Yesevî (Hikmetleri)* (E. S. Toplu, Çev.). Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- İbrayev, Ş., & Çetin, H. (2025). AHMET YESEVÎ'NİN KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ ÜZERİNE FENOMENOLOJİK ANALİZ. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (115), 631–652. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1607068>
- Kazanç, F. K. (2016). Dîvân-ı Hikmet bağlamında Hoca Ahmed Yesevî'nin ahlâk anlayışı üzerine teolojik bir değerlendirme. In İ. Sisenlioğlu (Ed.), *Türk irfanının pîri Hoca Ahmed Yesevi* (pp. 765–838).
- Kenzhetay, D. T. (2010). *Ahmet Yesevi düşüncesinde vahdet-i vücud*. Ahmet Yesevi University.
- Maraş, İ. (2008). İbn Sina felsefesinde bir (Vahid) ve birlik (Vahde) anlayışı. *Dini Araştırmalar*, 10(30), 41–54. <https://izlik.org/JA74DK39GS>
- Temirbayeva, A., Temirbayev, T., Smagulov, M., Bektenova, M., & Botakarayev, B. (2026). Sufism in Modern Kazakhstan: Continuation of the Yassawi Tradition? *Religions*, 17(7), 804. <https://doi.org/10.3390/rel17070804>
- Yesevî, H. A. (2015). *Divan-ı Hikmet*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

References

- al-Jili, A. al-K. (2010). «The Perfect Man in the Context of Predecessors and Followers». Chapter 60: «The Perfect Man» or Mohammed (Allah Will Bless Him and Welcomes) as the Embodiment of Fairness and Creation (translation from Arabic by O.I. Nisiforova). *RUDN Journal Of Philosophy*, (4), 82–86.
- Beisetayev, R. (2020). AXMET YASAWÎ ILIMI: QAZAQI MUSILMANDIQ TÛSINIK-ULTTIQ DÛNİETANIM, DÄSTÛR MEN QUNDILİQTAR [AHMET YASAU'S SCIENCE: KAZAKH MUSLIM CONCEPT – NATIONAL WORLDWIDE, TRADITIONS AND VALUES]. *Türkoloji*, 99, 97–113. <https://izlik.org/JA87MX87CP> (in Kazakh)
- Bice, H. (2019). *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi* [Pir-i Turkistan Hoca Ahmed Yesevi]. H Yayınları. (in Turkish)
- Çınar, A. (2001). Farabi felsefesi ve Ahmed Yesevî'nin kültür kimliğine etkisi [The influence of Farabi's philosophy on Ahmed Yesevi's cultural identity]. *Millî Folklor*, 7(49), 77–80. (in Turkish)
- Dalkılıç, B. (2016). Ahmet Yesevî'nin din dilini anlama, algılama ve yorumlama biçimi [Ahmet Yesevî's way of understanding, perceiving, and interpreting religious language]. In *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* (Vol. 1, pp. 238–246). (in Turkish)
- Hakkulov, İ. (Ed.). (1995). *Ahmet Yesevî (Hikmetleri)* [His Wisdoms] (E. S. Toplu, Trans. & Adapt.). Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları. (in Turkish)
- İbrayev, Ş., & Çetin, H. (2025). AHMET YESEVÎ'NİN KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ ÜZERİNE FENOMENOLOJİK ANALİZ. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (115), 631–652. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1607068>
- Kazanç, F. K. (2016). Dîvân-ı Hikmet bağlamında Hoca Ahmed Yesevî'nin ahlâk anlayışı üzerine teolojik bir değerlendirme [A theological evaluation of Hoca Ahmed Yesevî's understanding of ethics within the context of Divan-i Hikmet]. In İ. Sisenlioğlu (Ed.), *Türk irfanının pîri Hoca Ahmed Yesevi* (pp. 765–838). (in Turkish)
- Kenjetay, D. (2020). IASAWI MEN AL-FARABI MURALARINDAGI ANTROPOLOGİYALIQ TUJIRIMDAR [ANTHROPOLOGICAL CONCEPTS IN THE HERITAGES OF IASAWI AND AL-FARABI]. *Al-Farabi*, 72(4), 12–23. <https://doi.org/10.48010/2020.4/1999-5911.02> (in Kazakh)

- Kenzhetay, D. T. (2010). *Ahmet Yesevi düşüncesinde vahdet-i vücüt* [Unity of Being in Ahmet Yesevi's Thought]. Ahmet Yesevi University. (in Turkish)
- Maraş, İ. (2008). İbn Sina felsefesinde bir (Vahid) ve birlik (Vahde) anlayışı [The concept of oneness (Wahid) and unity (Wahda) in Ibn Sina's philosophy]. *Dini Araştırmalar*, 10(30), 41–54. <https://izlik.org/JA74DK39GS> (in Turkish)
- Nurzhhan, S. (Comp.). (2013). *Qyryq Hikmet* [Forty Wisdoms]. Effekt. (in Kazakh)
- Sarsenbekov, N. (2021). AXMET YASSAWI HIKMETTERININ EKZISTENCIALIQ SIPATI [THE EXISTENTIAL NATURE OF AHMET YASSAWI'S WISDOM]. *Adam alemi*, 90(4), 43–52. <https://doi.org/10.48010/2021.4/1999-5849.05> (in Kazakh)
- Seytakhmetova, A., & Smagulov, M. (2017). Kontseptsiya «insan al'-kamil» kak model' sovershennogo cheloveka i yeye tsennostnaya rol' v obrazovatel'nom protsesse [The concept of “insan al-kamil” as a model of a perfect human and its valuable role in the educational process]. *Adam alemi*, 71(1), 105–113. (in Russian)
- Seytakhmetova, N. L. (2009). *Filosofiya islamskogo obrazovaniya: istoriya i sovremennost'* [Philosophy of Islamic Education: History and Modernity]. (in Russian)
- Temirbayeva, A., Temirbayev, T., Smagulov, M., Bektenova, M., & Botakarayev, B. (2026). Sufism in Modern Kazakhstan: Continuation of the Yassawi Tradition? *Religions*, 17(7), 804. <https://doi.org/10.3390/rel17070804>
- Yesevi, A. (2011). Hikmetter [His Wisdoms] (T. Qydyr & K. Mustafayeva, Trans.; M. Myrzakhmetuly, Scientific Consultant). In Q. Tazhiev (Ed.), *Qazynaly Oñtüstik* (Vol. 21, Book 1). Nürly Älem. (in Kazakh)
- Yesevi, H. A. (2015). *Divan-ı Hikmet* [Book of Wisdom]. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. (in Turkish)

Information about authors

Nurperzent Kypshakbayev – M.A., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0008-0723-1481>, nurperzent.kypshakbayev@ayu.edu.kz

Sayan Shylmambetov – PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-5734-3149>, sayan.shylmambetov@ayu.edu.kz

Авторлар туралы мәлімет

Нұрперзент Қыпшақбаев – Магистр, Х.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0008-0723-1481>, nurperzent.kypshakbayev@ayu.edu.kz

Саян Шылмамбетов – PhD, Х.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-5734-3149>, sayan.shylmambetov@ayu.edu.kz

Сведения об авторах

Нурперзент Кыпшақбаев – Магистр, Международный Казахско-Турецкий Университет им. Ходжа Ахмет Ясауи, Туркестан, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0008-0723-1481>, nurperzent.kypshakbayev@ayu.edu.kz

Саян Шылмамбетов – PhD, Международный Казахско-Турецкий Университет им. Ходжа Ахмет Ясауи, Туркестан, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-5734-3149>, sayan.shylmambetov@ayu.edu.kz